

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ ТА ІНШІ СУМІЖНІ КАТЕГОРІЇ: ПРОБЛЕМИ ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО АПАРАТУ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

CULTURAL VALUES AND OTHER RELATED CATEGORIES: THE PROBLEMS OF CONCEPTUAL AND TERMINOLOGICAL APPARATUS OF INTERNATIONAL LEGAL ACTS

Ребриш Б.Ю., к.ю.н.,

асистент кафедри міжнародного приватного та порівняльного правознавства

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються проблеми понятійно-термінологічного апарату міжнародно-правових актів у сфері міжнародного обігу та охорони культурних цінностей. У роботі окреслено коло основних універсальних та регіональних міжнародно-правових угод ЮНЕСКО, ІКОМОС, Ради Європи та інших організацій у цій сфері. Автором розкриті основні базові юридичні поняття, що використовуються в міжнародно-правових джерелах для позначення відповідних предметів (культурні цінності, культурна спадщина, об'єкти культури, культурні товари, предмети, що мають культурну цінність, тощо), а також досліджено їх міжмовну (інтерлінгвістичну) узгодженість.

Також у статті описані основні юридичні техніки розкриття дефініцій культурних цінностей чи інших суміжних понять у міжнародно-правових актах: 1) шляхом використання сутнісних ознак, що відрізняють культурні цінності від інших предметів; 2) шляхом використання внутрішньосистемних ознак, що відображають класифікацію цих предметів, поділ культурних цінностей на види і категорії.

У статті зроблені висновки, що в міжнародному і національному праві відсутня термінологічна єдність. Це може призвести до збільшення числа правових колізій та прогалин, що в подальшому може негативно позначитися на правозастосовчій практиці. Очевидною є необхідність уніфікації термінологічного апарату. Однак усунути проблему багатозначності правових термінів повністю немає можливості через об'єктивну складність вироблення універсального і ємного визначення.

Тлумачення поняття «культурні цінності», виявлення їх основних ознак (критеріїв правової охорони), класифікації, а також визначення правового режиму їх охорони в основному відносяться до компетенції держав. Про це безпосередньо вказано у великій кількості міжнародно-правових актів. У такому разі розв'язання колізійної проблеми неможливе без кваліфікації правовідносин, оскільки будь-який суд, що розглядає справу стосовно культурних цінностей, змушений тлумачити відповідні поняття на підставі знання власного права або іноземного права, з урахуванням положень міжнародно-правових актів.

Ключові слова: культурні цінності, міжнародний обіг культурних цінностей, кваліфікація.

The article examines the problems of conceptual and terminological apparatus of international legal acts in the field of international trafficking and protection of cultural property. The paper outlines the main universal and regional international legal agreements of UNESCO, ICOMOS, the Council of Europe and other organisations in this field. The author reveals the main basic legal concepts used in international legal sources to indicate relevant objects (cultural property, cultural heritage, cultural objects, cultural goods, objects of cultural value, etc.) as well as investigated their inter-linguistic (inter-linguistic) coherence.

The article also describes the main legal techniques for defining cultural property or other related concepts in international legal instruments: 1) by using the substantive features that distinguish cultural property from other objects; 2) by using intrasystemic features that reflect the classification of these objects, the division of cultural property into types and categories.

The article concludes that there is a lack of terminological unity in international as well as national law. This can lead to an increased number of legal conflicts and gaps, which in turn can subsequently have a negative impact on law enforcement practice. There is a clear need to unify the terminological apparatus. However, it is not possible to completely eliminate the problem of multiple meanings of legal terms due to the objective difficulty of developing a universal and comprehensive definition.

Interpreting the concept of cultural property, identifying its main characteristics (criteria for legal protection), classifying it, and defining the legal regime for its protection is mainly a matter for States. This is directly indicated by the number of international legal instruments. In such a case, it is not possible to resolve the conflict of laws problem without characterising the legal relationship, since any court hearing a case concerning cultural property has to interpret the relevant concepts based on knowledge of its own law or foreign law, taking into account the provisions of international legal acts.

Key words: cultural property, international trafficking of cultural property, legal characterisation, methods of legal characterisation.

Міжнародний обіг культурних цінностей може переслідувати різні цілі і здійснюється в межах проектів культурного обміну, у процесі культурного туризму, у процесі реставрації і, звичайно ж, у випадках міжнародної торгівлі.

Торгівля предметами мистецтва має на увазі переміщення художніх творів, антикваріату, меблів та інших артефактів через міжнародні кордони. Аукціонні будинки часто отримують лот з однієї країни, виставляють його на продаж в іншій, а потім організують доставку проданого об'єкта в третю, де проживає покупець. Це саме можна сказати і про роботи міжнародних арт-дилерів і продавців антикваріату, які пропонують свій товар на спеціалізованих виставках-ярмарках по всьому світі. Загалом можна сказати, що міжнародна торгівля предметами мистецтва не визнає кордонів, хоча покупці і продавці при цьому зобов'язані рахуватися з юридичними та практичними особливостями переміщення цінних об'єктів мистецтва з однієї країни в іншу [1, с. 10].

Вважається, що культурні цінності – одні із найприхильніших об'єктів міжнародних інвестицій.

Нині весь обсяг світових продажів культурних цінностей ділять між собою два великих сектори арт-ринку – аукціони (45%) й арт-дилери (55%). Серед аукціонних будинків традиційно домінують *Sotheby's* і *Christie's*: їхня частка в сумі становить 27% від усіх аукціонних продажів у світі (за ними слідує *Phillips de Pury* – 6% і *Bonhams* – 5%) і 46% загального обсягу продажів. Всього міжнародний арт-ринок нараховує у світі близько 5 тис. аукціонних будинків різного рівня.

Друга рушійна сила на арт-ринку – дилери, сектор більш фрагментарний, ніж аукціони. Дослідники відзначають на ринку близько 4 тис. великих арт-дилерів, які і визначають 75% ринкового обігу. Всього ж, за підрахунками експертів, на ринку фігурують понад 70 тис. арт-дилерів, серед яких враховані і невеликі галереї, брокери, агенти окремих художників тощо [2, с. 427].

У світовій фінансовій практиці використовується навіть спеціальний індекс, що характеризує стан арт-ринку, – *Mei/Moses All Art Index*.

Безумовно, що здійснення речових прав на культурні цінності, укладення зовнішньоекономічних угод, які

опосередковують міжнародний оборот культурних цінностей, зачіпають інтереси не тільки власників, продавців, покупців, а й сотень тисяч кваліфікованих фахівців, страховиків, перевізників, підприємців, некомерційних організацій в усьому світі, а також інтереси держави. Інтерес до капіталовкладень у мистецтво й антикваріат зростає. В таких умовах слід прогнозувати збільшення числа міжнародних спорів відносно культурних цінностей, які будуть вирішуватися як вітчизняними та зарубіжними судами, так і міжнародними комерційними арбітражами [3, с. 17].

Проблеми правового регулювання міжнародно-правового обороту культурних цінностей і правового режиму їх охорони входять у комплекс сучасних проблем міжнародного приватного права, серед яких одним із центральних є питання про те, що таке культурні цінності і які ознаки їм властиві.

Нині ситуація ускладнюється також і тим, що у світі прийнято понад 60 спеціалізованих міжнародних правових актів універсального і регіонального характеру, що регулюють питання культурних цінностей, при цьому використовувана в них термінологія не є однаковою [4, с. 140].

Окреслити коло міжнародно-правових актів у сфері охорони та обігу культурних цінностей достатньо складно. Вирішення цього завдання залежить від того, що слід розуміти під культурними цінностями¹.

Традиційно основними міжнародно-правовими документами у досліджуваній сфері є:

- Конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, 1970 р.;
- Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р.;
- Конвенція ЮНЕСКО про охорону підводної культурної спадщини 2001 р.;
- Конвенція ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини 2003 р.;
- 10 рекомендацій, прийнятих на генеральних конференціях ЮНЕСКО;
- Декларація ЮНЕСКО про охорону підводної культурної спадщини 2001 р.;
- Декларація ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини 2003 р. тощо.

Слід відзначити, що рекомендації ЮНЕСКО певною мірою відрізняються за змістом від конвенцій. Як, власне, і впливає з етимології цього слова, рекомендації – це правила, які не мають обов'язкового характеру. Такі міжнародно-правові акти не вимагають ратифікації або приєднання, але повинні бути схвалені законодавчим або адміністративним органом держави-члена організації, що означає віднесення права застосування рекомендацій на розсуд цієї держави [5, с. 296].

Нині Україна бере участь у всіх вище названих конвенціях ЮНЕСКО. Проте жодна із рекомендацій ЮНЕСКО не має юридичної сили для України, зважаючи на те, що вони не були схвалені ні Верховною Радою України, ні Кабінетом Міністрів України, ні будь-яким іншим центральним органом державної влади України. Причина такого становища криється, можливо, в тому, що досі не було належного обґрунтування необхідності (і можливості) їх використання в практичній діяльності.

Також важливе значення для регулювання питань охорони культурних цінностей мають міжнародно-правові документи, прийняті під егідою Ради Європи. Серед них слід виділити:

- Європейську культурну конвенцію 1954 р.;
- Конвенцію про охорону архітектурної спадщини Європи 1985 р.;
- Європейську конвенцію про правопорушення щодо культурних цінностей 1985 р.;
- Європейську конвенцію про охорону археологічної спадщини 1992 р.;
- Європейську ландшафтну конвенцію 2000 р.

Особливе місце серед міжнародно-правових угод у сфері охорони та обігу культурних цінностей посідають Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р., а також Конвенція УНІДРУА щодо викрадених або незаконно вивезених культурних об'єктів 1995 р. Указані міжнародно-правові угоди, поряд із міжнародними документами ЮНЕСКО та іншими організаціями, становлять основу міжнародно-правового режиму охорони культурних цінностей в мирний та воєнний періоди.

На національному рівні передумовою вдосконалення методики охорони та реставрації пам'яток є вивчення та впровадження принципів, узагальнених у міжнародних хартіях (ІКОМОС). Особливе значення у цьому контексті мають Венеціанська хартія з охорони і реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць 1964 р., а також Міжнародна хартія з охорони та використання археологічної спадщини 1990 р., яка була прийнята в доповнення до Венеціанської хартії.

Зрештою, для цілей міжнародно-правової охорони культурних цінностей в Україні важливе значення мають також ті регіональні міжнародно-правові угоди, які прийняті під егідою СНД. Це, наприклад:

- Мінська угода про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження 1992 р.;
- Угода СНД про вивезення та ввезення культурних цінностей 2001 р.;
- Угода СНД про співробітництво держав-учасниць СНД у боротьбі з розкраданнями культурних цінностей і забезпеченні їхнього повернення 2007 р. та ін.

Всі ці міжнародно-правові акти оперують різною термінологією. Зокрема, поряд із поняттям «культурна цінність» (*cultural value* і *cultural property*, що дослівно українською мовою означає «культурна власність») та «культурна спадщина» (*cultural heritage*), у них використовуються також й такі суміжні категорії, як «культурне надбання», «національні скарби» (*cultural treasure, national treasure*), «об'єкти культури», або «культурні об'єкти» (*cultural objects*), «культурні товари» (*cultural goods*), «предмети, що мають культурну цінність» (*objects of cultural value*), «предмети мистецтва» (*art objects, objects of art*), «твори мистецтва» (*artworks*), «твори культури» (*cultural conserves*), «культурні реліквії» (*cultural relics*), «антикваріат» (*antiques*) тощо [6, с. 22; 7, с. 21; 8, с. 198; 9, с. 4].

Крім міжконвенційної відповідності термінів, важливе значення має й міжмовна (інтерлінгвістична) їх відповідність. Так, англійський термін «культурна власність» дослівно не використовується в автентичних версіях міжнародно-правових актів, що викладені на офіційних мовах ООН. У німецькій (*kulturgut*), французькій (*biens culturels*), іспанській (*bienes culturales*), російській, а також китайській та арабській мовах використовується термін «культурні цінності» [10, с. 437]. Таким чином, принаймні із назв більшості документів та наукових статей на 5 із 6 найбільш інтернаціональних мов прибирається один із основних приводів для дискусій стосовно співвідношення понять «культурна власність» та «культурні цінності».

¹ Наприклад, болгарський вчений С. Олександров до міжнародних договорів у сфері захисту культурних цінностей відносить цілу низку міжнародних конвенцій, присвячених питанням захисту авторських прав, прав артистів, виробників фонограм і організацій радіомовлення. Ми не розділяємо таку точку зору, зважаючи на те, що правове регулювання і охорона проявів людської творчості як результатів інтелектуальної діяльності здійснюється спеціальним законодавством як на національному, так і на міжнародному рівнях. Дет. див.: Александров, Е. Международно-правовая защита культурных ценностей и объектов. София: София Пресс, 1978. 143 с. [с. 14]

Отже, базовими категоріями, що застосовується в нормах міжнародно-правових актів відповідної сфери, слід вважати саме:

- «культурні цінності»²;
- «культурну спадщину»³;
- «об'єкти культури», або «культурні об'єкти»⁴;
- «культурні товари»⁵, а також
- «предмети, що мають культурну цінність»⁶.

Зазначені терміни є центральними поняттями, які охоплюються сферою дії основних міжнародно-правових актів, незважаючи на те, що їх розмежування як у законодавстві України, так і у міжнародному праві відсутнє [11, с. 43; 12, с. 17; 13, с. 125; 14, с. 16]. Наслідком цього є відсутність чіткого розуміння, що саме є культурними цінностями, які правові ознаки їм властиві [15, с. 10].

Доречно відзначити, що сучасна доктрина міжнародного приватного права питанням правової кваліфікації понять у сфері міжнародно-правової охорони та обігу об'єктів культури не приділяє достатньої уваги. Більшість ґрунтовних наукових джерел, присвячених аналізу юридичній термінології у цій царині, стосуються міжнародного публічного права, адміністративного або ж кримінального права, сфери регулювання яких, як правило, і стосуються основні міжнародно-правові акти.

Поряд із цим відзначимо, що для цілей правового регулювання указаних приватних відносин з іноземним елементом питання підстав та способу правової кваліфікації основних юридичних категорій у цій сфері мають не менше, а подекуди й найголовніше значення. Нині законодавство зарубіжних держав, а також України у галузі охорони та обігу об'єктів культури за своїми цілями, змістом та сферою захисту суттєво відрізняється, а численні універсальні міжнародні договори, які, навпаки, повинні були узгодити весь термінологічний апарат у відповідній сфері, такого завдання на міжнародно-правовому рівні не вирішують.

По-перше, в міжнародних конвенціях або угодах (договорах) немає універсального поняття «культурні цінності», яке охоплювало б усі об'єкти, які підпадають під це визначення. Як у міжнародному, так і в національному праві відсутня термінологічна єдність. Це може призвести до збільшення числа правових колізій та прогалин, що в подальшому може негативно позначитися на правозастосовчій практиці.

По-друге, кожна міжнародна конвенція дає визначення культурних цінностей, виходячи із специфіки тих правовідносин, які вона покликана врегулювати [16, с. 125]. Кожна міжнародна конвенція чи рекомендація – як і більшість внутрішніх законодавчих актів – може надавати свій перелік матеріальних об'єктів (предметів), що до них відносяться, який не є універсальним, а застосовується для мети кожної з цих конвенцій або рекомендацій або ж конкретного законодавчого акта [17, с. 15] і, отже, характеризується різним ступенем деталізації окремих категорій предметів, що відносяться до культурних цінностей.

Загалом дефініції культурних цінностей, що містяться у більшості міжнародно-правових актах міжнародних

організацій, побудовані на поєднанні двох способів вираження суті цього явища: 1) шляхом використання сутнісних ознак, що відрізняють культурні цінності від інших предметів; 2) шляхом використання внутрішньосистемних ознак, що відображають класифікацію цих предметів, поділ культурних цінностей на види і категорії [18, с. 74].

Інша справа, що обидві групи ознак (сутнісні і класифікаційні) не завжди можуть збігатися в офіційних тлумаченнях поняття культурних цінностей, що містяться в таких профільних міжнародно-правових актах.

До того ж, як доречно відзначає В.О. Нешатаєва, під час визначення культурних цінностей відповідно до норм різних конвенцій застосовуються лише деякі характеристики об'єкта правового регулювання [19, с. 14, 15].

Тому питання тлумачення поняття культурних цінностей, виявлення їх основних ознак (критеріїв правової охорони), класифікації, а також визначення правового режиму їх охорони в основному відноситься до компетенції держав.

Про це безпосередньо вказано у розділі 1 Рекомендації ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності, 1964 р.; ст. 1 Конвенції ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, 1970 р.; абз. 2 ч. 1 розд. I Рекомендації ЮНЕСКО про міжнародний обмін культурними цінностями 1976 р.; ч. 2 розд. I Рекомендації ЮНЕСКО про охорону рухомих культурних цінностей 1978 р.; ст. 2 Європейської конвенції про правопорушення щодо культурних цінностей 1985 р.; ст. 1 Угоди СНД про вивезення та ввезення культурних цінностей 2001 р.; ст. 1 Угоди СНД про співробітництво держав-учасниць СНД у боротьбі з розкраданнями культурних цінностей і забезпеченні їхнього повернення 2007 р. тощо.

Передача цієї компетенції державам за наявності численних міжнародних угод, природно, зумовлює відмінність пов'язаних із цими питаннями правових систем держав, виникнення відповідних колізій [20]. Наприклад, у питаннях того, чи належать до культурних цінностей пам'ятники та інші види нерухомого майна; як визначається вік речі; яким чином встановлюється цінність предмету тощо [21, с. 58].

Безперечно, для юридичної практики у сфері міжнародного приватного права питання кваліфікації культурних цінностей є неймовірно складним, оскільки пов'язані з ними міжнародно-правові визначення («рідкісний», «особливо цінний», «значний», «представляє цінність», «унікальний» тощо) роблять предмет регулювання неконкретним і процесуально вимагають обов'язкового експертного забезпечення [22, с. 44].

Нині Закон України «Про міжнародне приватне право» питання кваліфікації культурних цінностей для цілей визначення застосовного права у цивільних справах з іноземним елементом вирішує таким чином.

Зокрема, в ч.ч. 1, 2 ст. 7 Закону України «Про міжнародне приватне право» зазначається, що під час визначення права, яке підлягає застосуванню, суд чи інший орган керується тлумаченням норм і понять відповідно до права України, якщо інше не передбачено законом. Якщо норми і поняття, що потребують правової кваліфікації, невідомі праву України або відомі під іншою назвою або з іншим змістом і не можуть бути визначені шляхом тлумачення правом України, то під час їх правової кваліфікації також вживається право іноземної держави.

Таким чином, ті правові поняття у сфері міжнародного обороту культурних цінностей, які відомі праву України, тлумачаться судами чи іншими компетентними органами на підставі права України, а ті, які невідомі праву України або відомі під іншою назвою або з іншим змістом і не можуть бути визначені шляхом тлумачення правом України, тлумачаться з урахуванням іноземного права.

² Ст. 1 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.;

³ Ст. 1 Конвенції ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності 1970 р.;

⁴ Ст. 1, 2 Європейської конвенції про правопорушення щодо культурних цінностей 1985 р.;

⁵ Ст. 1 Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р.;

⁶ Ст. 1 Конвенції ЮНЕСКО про охорону підводної культурної спадщини 2001 р.; Ст. 2 Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини 2003 р.

⁴ Ст. 2 Конвенції УНІДРУА щодо викрадених або незаконно вивезених культурних об'єктів 1995 р.

⁵ Ст. 4 Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження 2005 р.

⁶ Ст. ст. 4, 5 Європейської культурної конвенції 1954 р.

Виняток із цих правил стосується безпосередньо класифікації культурних цінностей (за їх фізичними властивостями, господарсько-цільовим зв'язком, оборотоздатністю тощо). У ч. 2 ст. 38 Закону України «Про міжнародне приватне право» сказано, що належність майна до нерухомих або рухомих речей, а також інша класифікація майна завжди визначаються правом держави, у якій це майно знаходиться. Тобто кваліфікація речі як предмета, що має культурну значимість і відноситься до категорії «культурна цінність», здійснюється value по праву тієї держави, в якій знаходиться ця цінність [23, с. 125].

Слід відзначити, що застосування закону місцезнаходження культурних цінностей використовується також у розд. 1 Рекомендації ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності, 1964 р., а також ч. 2 розд. I Рекомендації ЮНЕСКО про охорону рухомих культурних цінностей 1978 р. Так само, як і в Законі України «Про міжнародне приватне право», обидві рекомендації ЮНЕСКО передбачають застосування закону місцезнаходження майна (культурних цінностей) саме для цілей визначення культурних цінностей, які мають користуватися охороною.

Аналіз основного масиву міжнародно-правових актів ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій, присвячених питанням культурних цінностей, дає змогу дійти низки висновків:

По-перше, в міжнародних конвенціях або угодах (договорах) немає універсального поняття «культурні цінності», яке охоплювало б усі об'єкти, які підпадають під це визначення.

По-друге, дефініції культурних цінностей, що містяться у більшості міжнародно-правових актах, побудовані на поєднанні двох способів вираження суті цього явища: 1) шляхом використання сутнісних ознак, що відрізняють культурні цінності від інших предметів; 2) шляхом використання внутрішньосистемних ознак, що відображають класифікацію цих предметів, поділ культурних цінностей на види і категорії.

По-третє, питання тлумачення поняття культурних цінностей, виявлення їх основних ознак (критеріїв правової охорони), класифікації (за їх фізичними властивостями, господарсько-цільовим зв'язком, оборотоздатністю тощо), а також визначення правового режиму їх охорони в основному відноситься до компетенції держав, на території яких знаходиться відповідна цінність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Искусство в движении. Руководство по ввозу и вывозу культурных ценностей: Россия и Европейский Союз. Москва: Представительство Европейской Комиссии в России, 2007. 290 с.
2. Полкова К.Е. Мировой рынок предметов искусства: специфика, структура, динамика. *Международный студенческий научный вестник*. 2015. № 4 (3). С. 426–429.
3. Александров А.А. Формирование правового режима культурных ценностей и потребности мировой экономики: теория и правоприменительная практика. *Вопросы экономики и права*. 2014. № 2. С. 16–23.
4. Растимешина Т.В. Реализация концепции всемирного культурного наследия в российской и международной правовой и политической практике. *Экономические и социально-гуманитарные исследования*. 2015. № 4 (8). С. 137–146.
5. Мартыненко И.Э. Правовой статус, охрана и восстановление историкокультурного наследия : монография. Гродно : ГрГУ, 2005. 343 с.
6. Видинеев Д.И. Прогрессивное развитие института международно-правовой защиты культурных ценностей: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2017. 233 с.
7. Carman J. *Archaeology and Heritage: An Introduction*. London; New York: Leicester University Press, 2002. 240 p.
8. Абакумова А. В. Понятия «культурная ценность» и «культурное наследие» в современных правовых доктринах. Студент и наука (гуманитарный цикл) – 2018: матер. межд. студ. научно-практической конф. (г. Магнитогорск, 21–23 марта 2018 г.). Магнитогорск: Магнитогорский государственный технический университет им. Г. И. Носова, 2018. С. 197–200.
9. Чорновол Е. П., Головинин А. В. Законодательные и доктринальные аспекты определения правовой дефиниции. «культурные ценности». *Культура: управление, экономика, право*. 2015. № 4. С. 3–9.
10. Коваль Д. О. Міжнародно-правовий аналіз дефініції поняття «культурні цінності». *Юридичний журнал «Право України»*. 2013. № 1-2. С. 435–441.
11. Зверховська В. Ф. Культурні цінності як об'єкти цивільних прав: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 212 с.
12. Богуславский М. М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты: моногр. Москва: Юристъ, 2005. 427 с.
13. Курило Т.В. Проблеми реалізації законодавства України про охорону культурної спадщини та деякі шляхи їх подолання. *Право України*. 2003. № 3. С. 125–128.
14. Литовченко Л.А. Проблемні питання конституційно-правового регулювання охорони культурної спадщини в Україні. *Право і суспільство*. 2010. № 1. С.16–23.
15. Дуденко Т. . Цивільно-правова охорона прав на культурні цінності та їх оборотоздатність : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 220 с.
16. Маринич А.А. Об исторической эволюции терминологии в сфере культурного наследия. *Известия Лаборатории древних технологий*. 2017. Т. 13 (3). С. 122–130.
17. Кот С.І. «Культурні цінності»: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2011. Вип. 20. С. 10–26.
18. Беспалько В.Г. Понятие и признаки культурных ценностей как предметов преступлений. *Журнал российского права*. 2005. № 3. С. 71–81.
19. Нешатаева В.О. Культурные ценности: цена и право: моногр. Москва: изд. дом Высшей школы экономики, 2013. 208 с.
20. Сулейманлы С.А. Коллизионно-правовые вопросы охраны культурного наследия. *Вестник КазНУ*. 2015. URL. <https://articlekz.com/article/16626> (дата обращения: 15.10.2021).
21. Бакаева А.Г. Культурные ценности как юридическая категория (международно-правовой аспект). *Вопросы экономики и права*. 2015. № 11. С. 58–61.
22. Годованец Ю.А. Сохранение культурных ценностей: теория и практика применения международных стандартов (Культурологический анализ) : дис. ... канд. культур. наук. Москва, 2004. 156 с.
23. Король Э.Л. Возвращение культурных ценностей: соотношение частно-правовых и публично-правовых начал : моногр. Гродно : ГрГУ, 2014. – 239 с.